

Martin Hengel

14 december 1926 – 2 juli 2009

Martin Hengel was een van de grootste kenners van de geschiedenis en cultuur van het vroege christendom, het antieke jodendom, en de hellenistische religies in de afgelopen halve eeuw. Het is deze breedte van kennis die de editores van het *Festschrift* dat Hengel in 1996 voor zijn zeventigste verjaardag ontving, ertoe bracht hem te typeren als een man 'der es stets verstanden hat, fachübergreifend zu arbeiten und zu lehren.' Geboren in 1926 in Reutlingen groeide hij op in een vroom protestants gezin waar liefde voor de Bijbel hem vanaf zijn kinderjaren werd bijgebracht. Toch lag het niet voor de hand dat hij theologie zou gaan studeren omdat van hem verwacht werd dat hij de leiding van het grote textielbedrijf van zijn vader zou overnemen. Hij studeerde toch theologie (in Tübingen en Heidelberg) maar daarna is hij vele jaren in dat familiebedrijf werkzaam geweest en heeft tijdens een groot deel van zijn twintiger en dertiger jaren het schrijven van zijn dissertatie en Habilitationsschrift in zijn vrije tijd moeten doen (of zoals hij het zelf zo fraai uitdrukte: 'inter opera aliena'). Hoe het hem is gelukt onder die omstandigheden een zo omvattende kennis van de joodse, christelijke en pagane oudheid te verwerven is een raadsel dat wellicht alleen te verklaren is uit het feit dat hij een fotografisch geheugen paarde aan een onvoorstelbaar hoge leesnelheid. Pas halverwege de zestiger jaren, tegen zijn veertigste, lukte het hem een academische loopbaan te beginnen die hem via een slechts enkele jaren durend hoogleraarschap in Erlangen in 1972 op de prestigieuze leerstoel voor Nieuwe Testament en het vroege jodendom aan de Eberhardt Karls Universität te Tübingen bracht, waar hij tevens de bezie-lende directeur werd van het fameuze Institut für antikes Judentum und hellenistische Religionsgeschichte.

In Tübingen ontwikkelde Hengel een ongeëvenaarde activiteit. Naast een druk collegeprogramma zag hij kans om samen met collega's een aantal succesvolle monografieënreeksen op te zetten: de *Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament*; de *Übersetzung des Talmud Yerushalmi*; de *Texte und Studien zum antiken Judentum*; en de *Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums* (later omgedoopt in: *Ancient Judaism and Early Christianity*). Vele honderden boeken zijn inmiddels in deze reeksen verschenen. Daarnaast begeleidde Hengel een niet aflatende stroom van promovendi, niet alleen uit Duitsland maar ook uit andere landen; velen van hen zijn naderhand zelf hoogleraar geworden. Kenmerkend voor Hengel was dat hij zich bij de begeleiding van

promovendi niet beperkte tot de wetenschappelijke kant van de zaak, hij toonde ook altijd een oprechte belangstelling voor het persoonlijke wel en wee van zijn promovendi, waarbij het contact soms ook pastorale aspecten kreeg. Velen herinneren zich hem als een zeer betrokken mens. Ook vermelding verdient het feit dat hij zes buitenlandse eredoctoraten verwierf (Uppsala, St. Andrews, Cambridge UK, Durham UK, Straatsburg, en Dublin) en tot lid werd gekozen van de Heidelberger Akademie der Wissenschaften, de British Academy en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Maar het belangrijkste is toch wel de grote wetenschappelijke productie van Hengel: honderden publicaties waaronder enkele tientallen boeken op uiteenlopende terreinen, waarvan de meesten vertaald zijn in het Engels en diverse andere talen. Het zou te ver voeren zelfs alleen maar zijn boeken hier op te sommen; daarom volsta ik met een selectie van zijn belangrijkste publicaties.

In 1959 promoveerde hij in Tübingen bij zijn leermeester Otto Michel op een uitvoerige studie over de religieus gemotiveerde Joodse guerrillabeweging van de zeloten (*Die Zeloten: Untersuchungen zur jüdischen Freiheitsbewegung in der Zeit von Herodes I. bis 70 n. Chr.*, Leiden: Brill, 1961). Deze diepgravende studie over de rol van religieuze ijver ('ijver voor God') leest nu, vijftig jaar later, nog steeds als een trefzekere inleiding in het probleem van de radicalisering in godsdienstig opzicht, een thans weer zeer actueel vraagstuk. Maar Hengels grote doorbraak kwam toen hij in 1967 habilliteerde met wat wel terecht zijn *magnum opus* genoemd mag worden: *Judentum und Hellenismus: Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2. Jh.s v. Chr.* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1969; vele herdrukken). In dit magistrale, bijna 700 pagina's tellende werk betoogt Hengel dat al in de vóórchristelijke tijd het jodendom niet alleen in de diaspora maar ook in Joods Palestina zozeer door de sinds de verovering van het Midden-Oosten door Alexander de Grote dominant geworden Griekse cultuur is beïnvloed dat het niet langer houdbaar is een onderscheid te maken (zoals onder nieuwtestamentici vaak gebeurde) tussen enerzijds een gehelleniseerd diasporajodendom en anderzijds een van hellenisering gevrijwaard jodendom in Palestina. Elke vorm van Joodse cultuur in de eeuwen rond het begin van onze jaartelling mag en moet als gehelleniseerd jodendom worden beschouwd, ook al zijn er variaties in de mate van hellenisering vast te stellen. Welke implicaties deze these heeft voor de studie van het vroege christendom behoeft nauwelijks betoog: de vraag of

hellenistische elementen in het vroegste christendom een product zijn van de hellenisering van een zich van het jodendom afkerend christendom of juist een erfenis van het jodendom waaruit het christendom ontstond, komt hiermee in een geheel nieuw licht te staan. Het debat dat dit boek uitlokte, zeker toen het werk in 1974 ook in het Engels verscheen, is nog steeds niet verstomd. Toen in 2004, dertig jaar na het verschijnen van die vertaling, in Chicago een internationaal congres over het thema van Hengels boek werd gehouden, wist hij in een gloedvol betoog zijn these staande te houden tegenover zijn critici. Voor mij is *Judentum und Hellenismus* een richtinggevend werk in mijn onderzoek geworden.

Wat er op deze beide eerste boeken volgde was een stroom van publicaties op het terrein van het Nieuwe Testament en het vroege christendom, waarbij er vooral nadruk wordt gelegd op het voor Hengel onbetwistbare axioma dat men het vroege christendom niet kan begrijpen als men de culturele context waarin het is ontstaan niet grondig kent, met andere woorden, wie de wereld van het antieke jodendom en de Grieks-Romeinse cultuur niet kent door grondige lectuur van de primaire bronnen, kan over het Nieuwe Testament maar beter zijn mond houden. De naar zijn idee vaak historisch onhoudbare meningen van vakgenoten die wel het Nieuwe Testament maar niet de 'Umwelt' ervan kenden, konden rekenen op Hengels vlijmscherpe kritiek. Vele, met name Duitse, vakgenoten joeg hij ermee tegen zich in het harnas. Dat hij tot geen enkele 'school' behoorde (en al helemaal niet tot de 'Bultmann-Schule') wekte soms wrevel, maar zijn onafhankelijke oordeel won in vele opzichten langzaam terrein. Dat hij soms enigszins conservatieve standpunten innam als het ging om vragen van bij voorbeeld het historisch gehalte van de evangeliën en het boek Handelingen der Apostelen werd en wordt hem niet altijd in dank afgenomen, maar daar moet direct bij gezegd worden dat zijn behoudende standpunten nooit voortkwamen uit biblicistische (laat staan fundamentalistische) neigingen, maar uit grondige bestudering van de bronnen in hun antieke context.

Zo verschenen er boeken als *Nachfolge und Charisma* (1968), *War Jesus Revolutionär?* (1970), *Gewalt und Gewaltlosigkeit: Zur 'politischen Theologie' in neutestamentlicher Zeit* (1971), *Eigentum und Reichtum in der frühen Kirche* (1973), *Christus und die Macht* (1974), *Der Sohn Gottes: Die Entstehung der Christologie und die jüdisch-hellenistische Religionsgeschichte* (1975), *Juden, Griechen und Barbaren* (1976), *Crucifixion in the Ancient World* (1977), *Zur urchristlichen Geschichtsschreibung* (1979), *The Atonement* (1981), *Achilleus in Jerusalem: Eine spätantike Messingkanne*

mit Achilleusdarstellungen aus Jerusalem (1982), *Between Jesus and Paul: Studies in the Earliest History of Christianity* (1983), *Rabbinische Legende und frühpharisäische Geschichte* (1984), *Studies in the Gospel of Mark* (1985), *The 'Hellenization' of Judaea in the First Century after Christ* (1989), *Die johanneische Frage* (1993), *Paulus zwischen Damaskus und Antiochien: Die unbekanntten Jahre des Apostels* (1998), *The Septuagint as Christian Scripture* (2002), *Der unterschätzte Petrus* (2006), *Die vier Evangelien und das eine Evangelium von Jesus Christus. Studien zu ihrer Sammlung und Entstehung* (2008), enzovoorts. Vanaf 1996 beginnen ook zijn *Kleine Schriften* in maar liefst zeven dikke banden te verschijnen. En anderhalf jaar voor zijn dood, in 2007, verschijnt het eerste deel van zijn op vier banden geplande *Geschichte des frühen Christentums* onder de titel 'Jesus und das Judentum', overigens geschreven in samenwerking met zijn trouwe medewerkster Anna Maria Schwemer (die hopelijk dit ambitieuze werk zal kunnen voltooien). En dit alles is nog maar een greep.

In 1996 kreeg Martin Hengel op zijn 70ste verjaardag een 'Festschrift' met als titel *Geschichte – Tradition – Reflexion*. Het omvat drie delen: 1. *Judentum*; 2. *Griechische und Römische Religion*; 3. *Frühes Christentum*. Niet minder dan 100 geleerden uit alle delen van de wereld betuigen hierin Hengel eer met essays op de drie terreinen waarop Hengel zich met zoveel gemak bewoog.

In 1957 was Hengel gehuwd met Marianne Kistler. Het echtpaar is kinderloos gebleven. Zijn vrouw, die altijd aan zijn zijde te vinden was, verstond de kunst de vele bezoekers van huize Hengel een hartelijk welkom te bereiden. Hengels enorme privé-bibliotheek was legendarisch en een bezoek aldaar was een bijzondere ervaring. Alle antieke bronnen stonden er onder handbereik, in een veelheid van talen. Het was Hengels omvattende kennis van die antieke literatuur die hem tot zo'n unieke figuur maakte in de wereld van de Bijbelwetenschap. Velen heeft hij de ogen geopend voor de schatten die verborgen liggen in door theologen te weinig gelezen teksten. Daarmee heeft hij een onuitwisbaar stempel gedrukt op ons vakgebied.